

ग्रंथालये व माहिती केंद्रात इ-जर्नल व्यवस्थापन

सौ. अश्विनी पांडुरंग महाडिक,
सहा. ग्रंथपाल,
सिंबायोसिस इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नोलॉजी,
सिंबायोसिस नॉलेज विलेज,
लवले, पुणे-४१२ ११५.

डॉ. मधुकर शेवाळे
प्रमुख ग्रंथपाल,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,
नाशिक

सारांश : अजून इ-जर्नल्सचा प्रवाह सगळीकडे स्वीकारलेला दिसून येत नाही. परंतु इ-जर्नल्सची क्रांती सुरू झाली आहे. गुणात्मकता, जतन करण्याची समस्या (Archiving), बौद्धिक स्वामित्वहक्क, एक विद्वत संप्रेक्षणाचे साधन म्हणून मान्यता, निर्देशन, सूचीय नियंत्रण व किंमत यासंदर्भातील समस्यांना उत्तरे शोधल्यास इ-जर्नल्सचे व्यवस्थापन करणे सोपे होईल.

शब्दसंज्ञा: व्याख्या, प्रकार, व्यवस्थापनातील बाबी, उपयोग, मर्यादा, सारांश

प्रस्तावना :- इलेक्ट्रॉनिक जर्नल या संज्ञेमध्ये विविध स्वरूपाच्या घटनांचा समावेश होतो. इ-मेल, लिस्ट सर्व् (List serves) ऑनॉनिमस फाइलट्रान्स्फर प्रोटोकॉल, गॉफर्स, डब्ल्यू डब्ल्यू डब्ल्यू या मार्फत इंटरनेटवर ऑनलाइन उपलब्ध असणारी व सीडी-रॉम, फ्लॉपी डिस्क, डिस्कस् कार्टरिज्येस, मॅग्नेटिक टेप या सारख्या ऑफलाइन प्रकाशांकरिता या संज्ञेचा उपयोग केला जातो. 'इलेक्ट्रॉनिक जर्नल' ही संज्ञा पुढील प्रकारांना उपयोगात आणली जाते.

१. परंपरागत स्वरूपात प्रकाशित होणाऱ्या नियतकालिकांच्या इलेक्ट्रॉनिक आवृत्तीस,
२. केवळ इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रकाशित होणारे नियतकालिक,
३. इलेक्ट्रॉनिक आणि पारंपारिक अशा दोन्हीही स्वरूपात प्रकाशित होणारे नियतकालिक.

इलेक्ट्रॉनिक जर्नलची सर्वमान्य व्याख्या अद्यापि झालेली नाही. विविध स्वरूपाची नियतकालिके इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत. यामध्ये पुढील प्रकारच्या नियतकालिकांचा समावेश होतो. संशोधनपर नियतकालिके (Scholarly journals), लोकप्रिय नियतकालिके (popular magazines), न्यूज लेटर्स, न्यूज पेपर्स, आणि स्व-प्रकाशित झिन्स.

व्याख्या:- १) द लायब्ररी ऑफ ग्लॅसगो :

“इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या कोणत्याही नियतकालिकास इलेक्ट्रॉनिक जर्नल असे म्हणतात, काही नियतकालिके ही पारंपारिक स्वरूपासह, (print-on-paper) उपलब्ध आहेत, काही बाबतीत केवळ इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रकाशित होतात. काही इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स विनामूल्य उपलब्ध आहेत; तर काहींकरिता पैसे द्यावे लागतात.

चैसे द्यावे लागणाऱ्या नियतकालिका संदर्भात किंमतीचे वेगवेगळे पॅकेजेस उपलब्ध असतात. काही नियतकालिके जुन्याच (establish) प्रकाशकांकडून प्रकाशित केले जातात; काही नियतकालिके ही विद्वत संस्थांकडून स्वतंत्ररित्या प्रकाशित केली जातात. इ-जर्नल्सची गुणवत्ता व उपयुक्तता (relevance) पारंपारिक नियतकालिकाप्रमाणेच वेगवेगळी असते.”

२) मॅकमिलन गेल (Mcmillan Gail) यांच्या मते, “बिटनेट आणि इंटरनेट यासारख्या इलेक्ट्रॉनिक नेटवर्क मार्फत राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जे नियतकालिक प्रकाशित करून वितरित केले जाते ते इ-जर्नल.”

प्रकाशनपूर्व वितरण (Preprints servers): काही नियतकालिकांतील लेख हे अधिकृतरित्या नियतकालिक प्रकाशित होण्यापूर्वी प्रिंटेड सर्व्हरवर उपलब्ध केले जातात. प्रकाशकपूर्व वितरण हे विद्वत संप्रेक्षणाचे कार्य पार पाडतात. अशाप्रकारे लेख वितरित (transmit) करण्याचा मुख्य हेतू त्या लेखाविषयी इतर अभ्यासकांची प्रतिक्रिया अजमाविणे अथवा मागविणे. मूळ लेखात त्यानुसार बदल करून नंतर तो अंतिम स्वरूपात प्रकाशित करणे. १९८० सुरुवातीस बर्मिंगहॅम लोगबरो इलेक्ट्रॉनिक नेटवर्क डिव्हलपमेंट (BLEND) प्रकल्पांतर्गत ‘पोस्टर पेपर्स’ या शीर्षकाखाली एकवीस लेखांचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रकाशन पूर्व वितरण करण्यात आले होते.

ग्रंथालये व माहिती केंद्रात इ-जर्नल व्यवस्थापनातील महत्वपूर्ण मुद्दे :

१) इ-जर्नल्सची निवड (selection): इ-जर्नल्सच्या निवड प्रक्रियेत पुढील बाबी अंतर्भूत आहेत. कर्मचारी (staff), निवड प्रक्रिया (process). आणि निकष (criteria). वरकरणी इ-जर्नल्सची वर्गणी भरणे निवड करणे असे वाटते. परंतु निवडीमध्ये अनेक कार्ये अंतर्भूत आहेत. सैद्धान्तिक पातळीवर निवड म्हणजे वाचकांना इ-जर्नल्स सहजासहजी उपलब्ध होवू शकतील असा प्रयत्न करणे. निवडीमध्ये साधारणतः पुढील पाच कार्ये पार पाडावी लागतात- (अ) वर्गणी भरणे (ब) परवाना करारपत्रावर सही करणे (signing a license agreement), (क) एखाद्या शीर्षकाचा (लेखाचा) उपयोग करणे (प्राप्त करणे, access करणे) व तेवढ्या उपयोगाचे पैसे देणे, (ड) ग्रंथालयाच्या गॉफरवर ते शीर्षक समाविष्ट करणे, (इ) डब्ल्यू डब्ल्यू डब्ल्यू साइट मार्फत जर्नल उपलब्ध करून देणे.

१.१ कर्मचारी : कर्मचारी या बाबत दोन मार्ग सुचविलेले आहेत. पारंपारिक नियतकालिकांच्या निवड प्रक्रियेत जो कर्मचारी कार्य करित होता त्यानेच ते कार्य करावे व विषयवार पध्दतीने जबाबदारी द्यावी; आणि हे कार्य इलेक्ट्रॉनिक साधनांविषयी विशेष माहिती असलेल्या विशेषज्ञाने करावी.

१.२ प्रक्रिया आणि निकष : इ-जर्नल्सची निवड करताना त्या त्या विषयातील जर्नल्सची माहिती घेणे, त्यांचे मूल्यमापन करणे आणि त्यांची निवड करणे या प्रक्रिया अवलंबिल्या पाहिजेत. इंटरनेटवर इ-जर्नल्सची माहिती घेणे अतिशय अवघड बाब आहे. कारण अद्यापि नियतकालिकांविषयी माहिती देणारे सूचीय साधने उपलब्ध नाहीत. या दिशेने काही प्रयत्न होताहेत परंतु अद्यापि त्यात फारशी प्रगती झालेली नाही. बरेचदा दर्जेदार नियतकालिकांचे सूचीय

तपशील असलेले, सार, मजकूराची पाने असलेले व कमी महत्वाच्या नियतकालिकांची पूर्ण संहिता (full-text) असलेले डेटाबेस मध्यस्थांकडून उपलब्ध केले जातात. त्यांची वर्गणीही भरपूर असते. परंतु दर्जेदार नियतकालिकांमधील लेख हवे असल्यास त्याकरिता वेगळी किंमत द्यावी लागते. अशा पध्दतीची वर्गणी छोट्या ग्रंथालयांना परवडत नाही. बरेचदा असंख्य नियतकालिकांच्या पूर्ण संहिता असलेले डेटाबेसेस उपलब्ध केले जातात. परंतु त्यातील बरेचसे इ-जर्नल्स गुणात्मकदृष्ट्या / शैक्षणिकदृष्ट्या / ज्ञानदृष्ट्या सामान्य स्वरूपाचे असतात. त्यातील माहिती संशोधकांच्या दृष्टीने फारशी दर्जेदार नसते.

इ-जर्नल्सची निवड करताना पुढील पध्दतींचाही उपयोग होवू शकतो.

अ) इंटरनेट सर्फिंग करताना काही नियतकालिकांविषयीची माहिती मिळू शकते.

ब) कर्मचारी व वाचकांकडून आलेल्या सूचना.

क) इतर ग्रंथालयांमध्ये इ-जर्नल्स उपलब्ध असतील तर त्याबाबतचा त्यांचा सर्व दृष्टींनी अनुभव

ड) प्रकाशकांनी केलेली जाहिरात.

इ) प्रकाशित झालेले इ-जर्नल्सविषयीचे आढावा वाङ्मय (reviews).

२. इ-जर्नल्स उपार्जन (Acquisition): यामध्ये उपार्जनाची प्रक्रिया, परवाना आणि तपासणी व उपलब्ध न झालेल्या अंकाविषयीची मागणी:

२.१ पारंपारिक नियतकालिकांच्या संदर्भात उपार्जन (acquisition) म्हणजे प्रत्यक्ष अंक प्राप्त करणे. परंतु इ-जर्नल्सच्या संदर्भात केवळ ते ऑनलाइन प्राप्त करण्याचा परवाना मिळविणे होय. असा परवाना मिळविण्याच्या प्रक्रियेत किंमत ठरविणे, मध्यस्थाबरोबर चर्चा (negotiation) करणे, परवान्या संदर्भातील करार पूर्ण करणे, निधी राखून ठेवणे, आदेश (order) नोंदविणे, आपण नोंदविलेले जर्नल ऑनलाइन प्राप्त (access) करता येतात कि नाही हयाची खातरजमा करणे (verifying access), ऑनलाइन प्राप्त होत नसेल तर मध्यस्थास कळविणे, देयक (invoice) पेमेंटकरिता पाठविणे, या कार्यांचा समावेश होतो.

२.२ परवाना : येल युनिव्हर्सिटी लायब्ररीने नुकतीच एक डब्ल्यू डब्ल्यू डब्ल्यू साइट निर्माण केली असून त्यावर 'लाइब्ररीसेन्स लायसीन्सिंग डिजिटल इन्फर्मेेशन' या प्रलेखात परवाना (Licence) या विषयी असे नमूद केले आहे की, "परवाना म्हणजे ग्रंथालय व बौद्धिक स्वामित्व हक्क असलेल्या व्यक्ती / संस्थेमधील डिजिटल माहिती वितरित करण्यासंदर्भातील लेखी करार होय... परवाना करार हा अतिशय क्लिष्ट, लांबलचक व अनेक क्लिष्ट व अपरिचित अटींचा समावेश असलेला असतो." साधारणतः परवान्यामध्ये पुढील बाबींविषयीचा तपशील असतो- अदाकरावयाच्या रकमेचा तपशील उपयोगासंबंधीचा तपशील आणि जर नियतकालिकाचा करार रद्द करायचा असेल तर त्यासंबंधीचा तपशील बरेचदा परवाना करार मध्यस्थाच्या फायद्याचाच असतो. परंतु, ग्रंथालये चर्चा करून

ग्रंथालयांना उपयोगी ठरेल अशा अटी समाविष्ट करू शकतात. प्रमाणित स्वरूपातील किंमती व करार संगळीकडे दिसून येत नाही.

मेटा निसली (Meta Nissley) यांनी पुढील नऊ प्रकारच्या परवाना अटींचे पर्याय प्रकाशकांकडून उपलब्ध केले जातात असे सांगितले आहे.

- वर्षभरात अमर्यादित उपयोग व त्यासाठी पूर्ण वर्षाची फी.
- ग्रंथालये पारंपारिक स्वरूपातील नियतकालिकाची वर्गणी भरतात व इलेक्ट्रॉनिक आवृत्तीकरिता जादा आकार भरतात.
- ग्रंथालये इलेक्ट्रॉनिक आवृत्तीकरिता वर्गणी करतात व छापील आवृत्तीकरिता जादा पैसे देतात.
- उपयोग कराल तेंव्हा पैसे द्या अशी योजना (pay per use model).
- किती उपयोजक उपयोग करतील याचा अंदाज घेवून त्यानुसार वर्गणी, संस्थेच्या आकारावर हा प्रकार अवलंबून आहे.
- किती कालावधी करिता तुम्ही साइट कनेक्ट कराल. त्यानुसार आकार (Price/charge) व ह्यात माहितीची छापील प्रत काढून घेण्याकरिता वेगळा आकार (किंमत) द्यावा लागतो. (downloading charges)
- मागणीनुसार उपार्जन (acquisition), म्हणजे प्रत्येक लेखानुसार आकार (per article basis).
- अनेक नियतकालिकांचा एकत्रित पॅकेज घेवून सूट घेवून (discount) त्यांची किंमत ठरविणे व परवाना मिळविणे.
- अनेक ग्रंथालयांनी एकत्रित येवून कन्सॉर्शियाच्या आधारे परवाना मिळविणे व त्याची किंमत विभागून सर्वांनी मिळून ती भरणे.

अजून किंमतीचे प्रमाणित मॉडेल अस्तित्वात नाही. त्यामुळे काही ग्रंथालयांना स्वस्तात तर काहींना तेवढेच नियतकालिकांचा परवाना जास्त पैसे देवून मिळतो.

२.३ अंक उपलब्ध असल्याची तपासणी व उपलब्ध नसल्यास त्याबद्दलचा पाठपुरावा (check-in-and claiming): अंक उपलब्ध झाल्याची तपासणी, जेंव्हा सुरुवातीच्या काळात इ-जर्नल्स इ-मेल अथवा लिस्टसर्व्जद्वारे ग्रंथालयांना उपलब्ध केले जात होते तेंव्हा गरजेची होती. हल्ली अंक उपलब्ध झाल्याची तपासणी करण्याच्या कार्यात अनेक बाबी समाविष्ट होतात जे अंक उपलब्ध झालेले नाहीत त्यांची मागणी कशी करायची? तसेच अंक केंव्हा उपलब्ध होईल याबाबतही अनिश्चितता असते, तसेच वेबवर उपलब्ध असलेले जर्नल्स हे ग्रंथालयांकडे पाठविले जात नसतात. त्यामुळे जे इ-जर्नल्स पैसे भरून प्राप्त केले जावू शकतात व त्यांची वर्गणी भरलेली असेल तर ग्रंथालयांना ते उपलब्ध केले पाहिजे.

३. तालिकीकरण (cataloguing): तालिकीकरण संदर्भातील ज्या समस्या पारंपारिक नियतकालिकांबाबत निर्माण होतात त्या समस्या इ-जर्नल्स बाबतही उपस्थित होतात. तालिकीकरण करायचे असल्यास ते किती प्रमाणात करावे-वर्णनात्मक की मर्यादित? त्यांना विषय शीर्षक देण्यात यावी काय? परंतु नियतकालिक ऑनलाईन प्राप्त करण्याचा परवाना आहे परंतु ते प्रत्यक्षात ग्रंथालयात पारंपारिक नियतकालिकांप्रमाणे उपलब्ध नाहीत तेंव्हा त्यांचे तालिकीकरण करावे काय? तालिकीकरण करायचे असल्यास कोणत्या पध्दतीने (संहिता, (code) करावे? 'तालिकीकरण करावे' या बाजूने पुढील मुद्दे मांडण्यात येतात व त्याच्या विरुद्धही 'तालिकीकरण करू नये' असे मतही मांडण्यात आले. ही चर्चा 'सिरियल्स रिव्ह्यू' या नियतकालिकामध्ये नोंदविलेली आहे, (१९९५).

करावयास हवे मुद्दे :-

- जर छापील स्वरूपातील नियतकालिकाची वर्गणी बंद करून त्याच्या इलेक्ट्रॉनिक आवृत्तीची वर्गणी भरली असेल तर तालिकीकरण करावयास हवे. कारण तालिकेद्वारे त्या दोहोंतील दुवा प्रस्थापित करण्यास मदत होते.
- ऑनलाईन पब्लिक अॅक्सेस कॅटलॉग ही केवळ तालिका नसून वाचन साधनाचा शोध घेण्याचे एक साधन आहे.
- प्रत्यक्षात उपलब्ध असलेले अंक व इलेक्ट्रॉनिकची उपलब्ध असलेले साधने असा पारंपारिक भेद आता नष्ट झालेला आहे.
- स्थानिक वाचकांच्या गरजा लक्षात घेवून निवडलेली दूरवरची नियतकालिके (इ-जर्नल्स) प्राप्त करणे सहज शक्य होईल.

करावयास नको मुद्दे :

- वेबवरील साधनांच्या उपलब्धतेची अस्थिरता यामुळे नियतकालिक बंद होवू शकते.
- तालिकेचा मुख्य हेतू ग्रंथलयात काय आहे हे दर्शविण्याचा असतो. परंतु हे तत्व झिडकारले जाते कारण इलेक्ट्रॉनिक साधने उपलब्ध नसतात तर फक्त ऑनलाईन प्राप्त होतात (accesses).
- पारंपारिक साधनांकरिता उपयोगात आणलेली तालिका संहिता इंटरनेटवरील साधनांकरिता उपयुक्त ठरू शकेल किंवा नाही याबाबत साशंकता आहे.
- तालिकीकरण करावे किंवा नाही या प्रश्नाचे उत्तर अतिशय अनिश्चित आहे. परंतु या चर्चेतून असे लक्षात येते की इ-जर्नल्सनी ग्रंथालय व्यावसायिकांसमोर अनेक प्रश्न उभे केले आहेत.

४. इ-जर्नल्सची देखभाल (Maintenance): ग्रंथालयाच्या गॉफर अथवा वेबसाइटद्वारे प्राप्त होत असलेल्या इ-जर्नल्सची देखभाल करणे अतिशय अवघड बाब आहे. कारण इंटरनेट अतिशय अस्थिर असते. काही साधने आज

इंटरनेटवर उपलब्ध आहेत तर उद्या नाही अशी स्थिती असते कधी पत्ता बदलतो तर कधी साधन (स्रोत, source) अद्ययावत केलेला नसतो. अनेक ग्रंथालयांमध्ये अशी देखभाल करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रशिक्षित व्यक्तीस असे कार्य सोपविले जाते. अशी व्यक्ती सातत्याने गॉफर व वेबलिंक्स्ची विश्वासाहता (खरेपणा, कायदेशीरपणा) तपासते. परंतु हे कार्य अतिशय श्रमाचे व खर्चिक आहे. या कार्याकरिता लिंकचेक व अँकर चेकर (Linkcheck and Anchor checker) अनुक्रमे गॉफर व वेबपेजेस करिता ही दोन सॉफ्टवेअर्स वापरली जातात.

५. इ-जर्नल्सचे जतन व साठवणूक (Preservation and archiving): जर हे विद्वता असलेले साधन जतन करून ठेवल्यास इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशने नष्ट होतील. मागील अंकांना प्राप्त करणे हा काही ग्रंथालयांच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वपूर्ण बाब होय. यादृष्टीने पुढील बाबींवर विचार होणे अत्यावश्यक आहे.

- मागील इलेक्ट्रॉनिक अंकांचे जतन (जुन्या अंकांचे) कुणी करायचे?
 - (i) प्रकाशकाने, (ii) ग्रंथालयांनी, व (iii) राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवर सहकारी पध्दतीने.
- इ-जर्नल्सचे जतन कोणत्या स्वरूपात करायचे? फ्लॉपी डिस्क, मॉयक्रो फॉरमॅट, सीडी-रॉम, ऑप्टिकल मिडिया की संगणकावर.

६. कर्मचारी व वाचकांना प्रशिक्षण (Staff Training and User education):

ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांना व वाचकांना इ-जर्नल्स ऑनलाइन कसे प्राप्त करावेत याविषयीचे प्रशिक्षण द्यावयास हवे. एकदा वाचक इंटरनेट रिसोर्सशी परिचित झाले की त्यानंतर ही समस्या पुढे येणार नाही.

७. इ-जर्नल्स संबंधीचे धोरण (Policy making): इ-जर्नल्स ही संकल्पना नवीन असल्याने व त्यातील अनेक समस्या नव्यानेच ग्रंथालयांसमोर येत असल्याने त्याबाबत सर्वकष धोरण असणे गरजेचे आहे.

धोरण आखण्याच्या दृष्टीने हॉउस्टन अँकॅडेमी ऑफ मेडिसिनच्या 'टेक्सास मेडिकल सेन्टर लायब्ररी' ने तयार केलेले 'द गाइड लाइन्स फॉर इंटरनेट रिसोर्स सिलेक्शन' हा नमुना उपयुक्त ठरू शकतो. ही मार्गदर्शक तत्वे सर्व ग्रंथालयांना उपयुक्त ठरू शकतात. ह्यात सहा प्रमुख निकष वर्णन केलेले आहेत:

७.१ दर्जा आणि मजकूर (Quality and content): या निकषात अजून चार उपनिकष सांगितलेले आहेत. ते पुढील प्रमाणे :

७.१.१ विश्वासाहता : नियतकालिक तज्ञांनी तपासलेले आहे काय? (Peer reviewed), निर्देश आहे काय? किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात जतन करून ठेवले जाते काय?

७.१.२ संबंधित नियतकालिक अनेक इंटरनेट साइट्सवर उपलब्ध आहे काय? अनेक स्वरूपाच्या इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून उपलब्ध केले जाते काय? यावरून त्याचे महत्त्व लक्षात येते.

७.१.३ यातील मजकूर व्यापक स्वरूपाचा आहे की एखाद्या विशिष्ट विषयावरील एकमेवाद्वितीय आहे?

७.१.४ इंटरनेटवरील आवृत्ती परिपूर्ण आहे की केवळ वाचकांच्या गरजा लक्षात घेवून मजकूर थोडक्यात उपलब्ध केलेला आहे?

७.२ समर्पकता : विशिष्ट विषयाशी संबंधित, इतर ग्रंथालयांकडून प्राप्त केले जाते काय व वाचकांकडून त्याचा वापर होतो काय?

७.३ सहजासहजी उपयोग करता येतो काय?

७.४ विश्वासाहता व स्थिरता (कायमस्वरूपी प्रकाशित होईल काय?) : नेटवर सतत उपलब्ध असते काय? प्राप्त करण्यातील समस्या लक्षात घेवून त्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो काय?

७.५ किंमत व स्वामित्व हक्क: किंमत परवडणारी आहे काय? स्वामित्वहक्क कायदेशीर मार्गाने प्राप्त केलेले आहेत काय?

७.६ हार्डवेअर व सॉफ्टवेअर : ग्रंथालयातील हार्डवेअर व सॉफ्टवेअरमध्ये फारसा बदल न करता साधने प्राप्त करता येतात काय?

८. इ-जर्नल्स रद्द करणे (cancellation): ज्या नियतकालिकांचा फारसा उपयोग केला जात नाही व मजकूराच्या दृष्टीने कालांतराने फारसे उपयुक्त नाहीत असे इ-जर्नल्स रद्द करणेस हरकत नाही. पारंपारिक नियतकालिकांना जे निकष उपयोगात आणले जातात तेच निकष वापरण्यास हरकत नाही. परंतु भविष्यात गरज भासल्यास जुन्या अंकांची प्राप्ती होवू शकेल की नाही याबाबत लेखी करारातच अटी समाविष्ट करण्यास हव्यात. कधीकधी अर्थिक स्रोत कमी झाल्यामुळेही काही नियतकालिके बंद करावी लागतात.

९. इंटरलायब्ररीलोन (इ-नियतकालिकांचा आंतर ग्रंथालयीन देवाण-घेवाण): क्लिफोर्ड अ. लिंच (Clifford, A. Lyhch) यांनी असे निदर्शनास आणले आहे की, इ-जर्नल्स ही वर्गणी भरून परवाना मिळवून प्राप्त केली जातात. परवाना हा लेखी करार केल्यानंतरच मिळतो. त्यामुळे इतर ग्रंथालयांबरोबर इ-जर्नल्सची देवाण-घेवाण करता येत नाही.

१०. वाचकांना इ-जर्नल्स उपलब्ध करून देणे : (Provision of Access to patrons): इ-जर्नल्स प्राप्त करताना उपभोगात आणायची शोध पध्दती (search method), लेखकानुसार, मुख्यशब्द, बुलियन लॉजिक इ. तसेच पासवर्डची आवश्यकता आहे काय? संगणकावरून छापता येईल काय? (Down loading), इ-मेलद्वारे प्राप्त होईल काय? कायम स्वरूपी प्रकाशित होईल काय? (stability), किती वेळेत प्राप्त होतो (time to access), मागील अंक जतन करून ठेवले आहेत काय? एकावेळेस किती वाचक अंक प्राप्त करू शकतात? निर्देशन केलेले आहे काय? लेखांचे सार उपलब्ध आहेत काय? मजकूराची सारणी उपलब्ध आहे काय? संहितेची गुणवत्ता आणि आकृत्यांचा (graphics) दर्जा कसा आहे?

११. इ-जर्नल्सचे फायदे :

११.१ आर्थिक बाबी : पारंपारिक स्वरूपातील नियतकालिक प्रकाशित करण्यास फार खर्च येत असे. उदा. छपाई, पोस्टेज इ. त्यामुळे त्याचा आकार (त्यातील माहिती) फार कमी असे. त्यामुळे फार थोड्याफार प्रमाणातच लेख स्वीकारले जात व ते प्रकाशित होत असत. लेख प्रकाशित होण्यास खूप विलंब लागत असे. यामुळे लेखकाने प्रकाशित केलेल्या संशोधनपर लेखावर वाचकांची प्रतिक्रिया देण्यासही महिन्यांचा व कधी कधी वर्षांचा कालावधी जात असे. परंतु, इ-जर्नल्स मध्ये लेख त्वरित तज्ञांकडून तपासणी होवून ते प्रकाशित होतात. इ-मेलद्वारे हे कार्यत्वरित होते. जास्तीत जास्त लेख स्वीकारले जातात. इंटरनेटद्वारे प्रकाशित होत असल्याने याद्वारे त्वरित प्रतिक्रिया नोंदविता येतात. इ-मेलद्वारे लेखकाकडे त्वरित प्रतिक्रिया पाठविता येते.

११.२ इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील साधनांचे वैशिष्ट्य असे की, प्राथमिक साधने अनेक वाचकांना त्वरित प्राप्त होतात. त्यामुळे वाचकांना त्यांच्या संशोधनात खंड न पडू देता नवीन ज्ञान त्वरित प्राप्त होते.

११.३ इ-जर्नल्स मध्ये पारंपारिक व इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील असे असलेले फायदे असतात. कारण लेखक लेख संगणकाच्या स्क्रीनवर वाचू शकतात व त्यात बदल करता येतो, व त्याची प्रतही संगणकाद्वारे काढता येते (printout) की वर्ड्सच्या सहाय्याने त्यांचा त्वरित शोध घेता येतो व त्यात बदल करता येते.

११.४ पारंपारिक नियतकालिकांचे अंक व मागील खंड ग्रंथालयात रॅकवरून गायब होतात (misplace) व कधी कधी बांधणी करिता खंड पाठविले असता त्यातील काही अंक गहाळ होतात. परंतु इ-जर्नल्सचे असे होत नाही. अनेक वाचक अनेक वर्कस्टेशन्सच्या सहाय्याने एकावेळेस ते वाचू शकतात. दूरच्या जागेवरूनही ते प्राप्त करू शकतात. त्यासाठी ग्रंथालयातच यावयास हवे असे नाही. हल्ली अनेक संशोधक त्यांच्या संशोधनाकरिता व लिखाणाकरिता वर्ड प्रोसेसिंगचा उपयोग करतात. त्यांच्या संगणकावरूनच ते इ-जर्नल्स चे लेख प्राप्त करू शकतात. अनेक इ-जर्नल्स चे निर्देश ऑनलाईन उपलब्ध होवू लागल्याने शिक्षक व विद्यार्थी त्यांच्या विषयासंदर्भातील लेख शोधून त्याची छापील प्रत दूरवरच्या संगणकाच्या सहाय्याने प्राप्त करू शकतात.

११.५ इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स हे स्वयंनिर्देशित (self-indexing) असतात. त्याचा शोध घेता येतो व मूळ लेखाशी संबंधित पत्रव्यवहार व चूकांची दुरुस्ती या बाबींशी प्रस्थापित करता येतो (Link) सारांमध्ये असलेल्या उल्लेखाशी आणि उल्लेखित लेखाशी त्वरित दुवा (Link) साधता येतो. त्यामुळे वाचक त्वरित एका लेखाकडून दुसऱ्या लेखाकडे जावू शकतात. बुलेटिन बोर्ड सर्चिंग्स द्वारे प्राप्त होवू शकतात. संमिश्र माध्यमातून (multimedia) प्रकाशित होवू शकतात.

११.६ आवश्यकतेनुसार (customization) हवे असलेले लेख प्रिंट आऊट काढून वाचता येवू शकतात. मागील खंड जतन करण्याच्या दृष्टीने कमी जागा लागते. सी.डी. रॉम स्वरूपात जुने खंड जतन करण्यास खूपच कमी जागा लागते.

१२. इ-जर्नल्सच्या समस्या:

१२.१ विश्वासार्हता (Credibility): पारंपारिक नियतकालिकांमध्ये लेख प्रकाशित केल्याने लेखकांना जेवढा सन्मान प्राप्त होतो तेवढा इ-जर्नल मधून लेख प्रकाशित होण्याने सन्मान मिळत नाही. अनेक विद्यापीठ ग्रंथालये इ-जर्नल्स स्वीकारत नाहीत. मोठ्या प्रमाणावरील संशोधन इ-जर्नल्स मध्ये प्रकाशित होणार नाही कारण जोपर्यंत पारंपारिक स्वरूपातील नियतकालिकांप्रमाणे सर्व फायदे (Peer reviewing) लेखकांना प्राप्त होत नाही तोपर्यंत ते या माध्यमाकडे जाणार नाहीत. थोडक्यात, अजून इ-जर्नल्स ना स्वतःची स्वतंत्र ओळख, एक विश्वासार्ह प्रवाह म्हणून, निर्माण करता आलेली नाही. परंतु हळूहळू यात बदल होत आहे.

१२.२ प्राप्तता (Accessibility): काही नियतकालिके सामान्य निर्देशन सेवांमधून निर्देशित केले जातात. चांगल्या निर्देशन सेवा उपलब्ध नसल्याने तज्ञांना त्यांच्या विषयातील असे जर्नल्स उपलब्ध आहेत. याविषयी माहिती नसते. जरी अशा नियतकालिकांच्या अस्तित्वाविषयी माहिती मिळाली तरी त्यांचा शोध कुठे घ्यावा याविषयी माहिती मिळतेच असे नाही. आणि जरी शोधासंबंधी माहिती मिळाली तरी नवीन वाचकांना मागील खंडांतील माहिती व नवीन अंकांमधील व भविष्यातील त्या अंकांतील माहितीचा शोध कसा घ्यावा याविषयी समस्या येतात.

१२.३ चिरकालता (स्थिरता, permanence) : पारंपारिक स्वरूपातील नियतकालिक वाचताना एक विश्वास वाटतो की, ते वाचत असलेली माहिती ही अधिकृत आहे व दीर्घकाळ ती ग्रंथालयात भविष्यातही उपलब्ध होवू शकेल. परंतु, इ-जर्नलची आवृत्ती वाचताना ती अधिकृत रित्या तज्ञांच्या पॅनेलकडून तपासली गेली आहे व विशिष्ट तारखेला प्रकाशित झाली आहे याबाबत निश्चितता नसते. प्रत्यक्षात अंक उपलब्ध नसल्याने भविष्यात ते उपलब्ध होवू शकतील की नाही याबाबत शाश्वतता नसते. उपलब्ध असले तरी नवीन तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने प्राप्त करता येवू शकतीलच असे नाही.

१२.४ बौद्धिक स्वामित्व हक्क (copy right issue) : बौद्धिक स्वामित्व हक्कांची जपणूक करणे ही इलेक्ट्रॉनिक साधनांची सर्वात कमी समस्या होय. मूळ लेखाच्या अनेक प्रती काढल्या जावू शकतात. परंतु, नियंत्रित परवाना पध्दतीच्या आधारे यावर नियंत्रण मिळविता येवू शकेल.

भारतामध्ये इन्फर्मेशन टेक्नॉलॉजी ॲक्ट २००० नुसार इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील माहितीस कॉपीराइट संरक्षण प्राप्त झाले आहे.

संदर्भसूची :-

- 1) Curtis, Donnelyn. " E-journals: a how to do manual for building, managing, and supporting electronic journal collections." London. Facet publishing. 2005.
- 2) Kaliammal, A. and Thamaraiselvi. G. "Role of ICTs in Library and Information science." Delhi Author press, 2005. Pp 169-182.
- 3) Nisonger, Thomas E., " Management of serials in libraries" Englewood. Libraries Unlimited, Inc. 2004. PP. 267-300.
- 4) Parekh, Harsha. "Internet in the scholarly communication process" Mumbai.- Mukherjee knowledge ware Association 1999. PP. 87-117.
- 5) Singh, B.K. and singh D.K, "Electronic journal: its delivery, use and access." in "Information technology for libraries." Kailas Narayan Vyas, ed., Jaipur.- Raj publishing House. 2005.PP.79-89.
- 6) Thapa, Neelam, et.al... " E-publishing: Beginning of a new era of e-journals." IASLIC Bulletin No.47(4) 2002. PP.216-221.